

HENRYK WĄSOWICZ

ELEMENTY CHRONOLOGICZNE KALENDARZY KRAKOWSKICH OD XIII DO POŁOWY XVI WIEKU

Średniowieczne kalendarze kościelne¹, zawarte w księgach liturgicznych, są zasadniczo odmienne od innych kalendarzy tego okresu z racji swych funkcji komputystycznych, jakimi były obliczenia dat świąt — zarówno stałych jak i ruchomych — w kościelnym roku liturgicznym. Dlatego też zawierają one elementy, za pomocą których można było odczytać na jaki dzień miesiąca i tygodnia przypadają święta obchodzone w Kościele. Nie były one także sporządzane na jeden rok, ale mogły być w użyciu dla wszystkich lat kalendarza juliańskiego. Z tej to przyczyny zawierały tylko te treści, które pozwalały na posługiwanie się kalendarzem w jakimkolwiek roku, opuszczały zaś elementy zmienne, typowe jedynie dla jednego roku, a zmienne w latach następnych. Tak więc nie ma w tych kalendarzach nazwy roku, nazw dni tygodnia, których fluktuacja w stosunku do dni miesiąca następuje wraz z nowym rokiem, a w kalendarzu liturgicznym brak jest świąt ruchomych, które w zależności od terminu Wielkanocy, mogą przypadać w obrębie 35 dni w roku. Jako początek roku wszystkie kalendarze przyjęły dzień 1 stycznia, tzn. używają one wyłącznie jednego stylu początku roku, mianowicie a Circumcisione Domini.

Dzień 1 stycznia był także punktem wyjścia dla obliczania daty Wielkanocy za pomocą tzw. wiecznego kalendarza, określonego w naszych kalendarzach jako aureus numerus. Wieczny kalendarz juliański występuje w naszych kalendarzach jako osobna rubryka, gdzie podane są liczby złote oznaczające nowie księżyca w 19 letnim cyklu księżycowym, przypadające na poszczególny miesiąc. Miało to na celu ułatwienie rozwiązania problemu komputystycznego jakim było oznaczanie terminu

¹ Źródła do naszej pracy stanowią: *Kalendarz krakowski*. Wyd. A. Bielowski. W: *Monumenta Poloniae Historica* T. 2. Lwów 1872 s. 905-941, oraz kalendarze w mszałach rękopiśmiennych Archiwum Kapituły Metropolitalnej na Wawelu, nr 1, 8, 2, 5, 4 i drukowanych mszałach diecezji krakowskiej z lat: 1484, 1491, 1492, post 1493, ca 1500, 1509, 1510, 1515/16, 1532 (przejrano egz. Biblioteki Zakładu Narodowego im Ossolińskich we Wrocławiu syg. XVI. F. 4100), 1545 u Wietora (1545 u Scharfenbergera nie posiada kalendarza).

Wielkanocy. Mając podany wiek księżycy oraz literę dzienną, należało tylko znać liczbę złotą dla danego roku oraz literę niedzieli, aby móc ustalić pierwszą niedzielę po pierwszej wiosennej pełni księżycy, tj. datę Paschy, służącą w kalendarzu kościelnym za punkt wyjścia dla oznaczania świąt ruchomych na dany rok.

Kolejnym elementem występującym we wszystkich kalendarzach są nazwy miesięcy. Wszystkie kalendarze przyjmowały przy ich oznaczaniu nazwy łacińskie, przyjęte wraz z podziałem roku na miesiące od kalendarza juliańskiego. Ponadto w kalendarzu tzw. Krakowskim z r. 1253 trzy pierwsze miesiące posiadają, obok swych nazw łacińskich, dopisane w tym samym okresie słowiańskie nazwy miesięcy². Przy łacińskiej nazwie stycznia — Januarius — dopisano nazwę Prosinich (można czytać Prosiniec), która oznaczała u Słowian miesiąc grudzień oraz styczeń³. Miesiąc luty, obok swojej łacińskiej nazwy — Februarius — posiada dopisaną także swoją słowiańską nazwę Yathen (Yachen) sive Sechen. Słowo „Sechen” można odczytać jako nazwę miesiąca lutego sieczeń⁴. Z kolei słowo „Yathen” jest najprawdopodobniej także oznaczeniem słowiańskim tego samego miesiąca⁵. Kolejny miesiąc tego kalendarza, marzec (Martius), dopisaną ma swoją drugą nazwę — Unnor. Nazwa ta naszym zdaniem nie odpowiada nazwie miesiąca marca, jest to bowiem nazwa słowiańska miesiąca lutego⁶.

Z kolei kalendarz mszału z r. 1532 posiada poza nazwami łacińskimi miesięcy, jako pierwszy ze wszystkich kalendarzy mszałów krakowskich, nazwy polskie, które brzmią:

I — Sthyczen	V — May	IX — Vresien
II — Luthy	VI — Czérwiecz	X — Pazdziernik
III — Marzec	VII — Lypien	XI — Listopad
IV — Kwiecien	VIII — Sierpien	XII — Grudzień ⁷

² Charakter miesięcy słowiańskich jest jeszcze do tej pory nie wyjaśniony. Nazwy miesięcy u Słowian były związane z cyklem wegetacyjnym i czynnościami gospodarczymi, posiadając prawdopodobnie nierówną długość. Z chwilą wprowadzenia kalendarza juliańskiego stały się odcinkami czasu równej długości. Zob. K. Moszyński. *Kultura ludowa Słowian*. T. 2. Warszawa 1967 s. 146-156.

³ Moszyński, jw. s. 146.

⁴ Zwrócił na to uwagę W. Bruchnalski w uzupełnieniach do tzw. *Kalendarza krakowskiego*, jw. t. 6 s. 647; H. Łowmiański *Podstawy gospodarcze formowania się państw słowiańskich*. Warszawa 1953 s. 27; Moszyński, jw. s. 151.

⁵ Znana mi literatura nie podaje etymologii tego słowa, także nie zna tej nazwy miesiąca.

⁶ H. Grotfend. *Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit*. T. 1. Hannover 1891 s. 126.

⁷ Obok nazwy Grudzień, dopisano ręcznie u góry karty jej drugą wersję, Grudzyen.

Jak widać z powyższego, nazwy polskie miesiący w tym kalendarzu są bardzo zbliżone do nazw dzisiejszych. Pewien wyjątek stanowi miesiąc lipiec, przy którym dopisano także drugą nazwę „Czyrwecz”. Oznaczenia pozostałych są zgodne z nazwami dzisiejszymi. Także ich kolejność odpowiada już kolejności miesiący jaka jest obecnie. Obok polskich nazw miesiący występują także w tym kalendarzu, dopisane u dołu każdego miesiąca (z wyjątkiem grudnia, którego nazwa jest na początku miesiąca), niemieckie nazwy miesiący, które były używane w średniowieczu. Są to:

I — Jemen (Jenner) ⁸	VII — Hewmon (Heumonat)
II — Hornung (Hornung)	VIII — Augustmon (Augustmonat)
III — Mercz (März)	IX — Herbstmon (Herbstmonat)
IV — April (April)	X — Weymon (Weinmonat)
V — May (Mai)	XI — Wintermo (Wintermonat)
VI — Brachmon (Brachmonat)	XII — Chistmon (Christmond)

Kolejnym elementem występującym stale we wszystkich kalendarzach przy każdym dniu roku jest litera dzienna, za pomocą której można było oznaczyć wszystkie dni tygodnia w całym cyklu słonecznym, czyli 28 lat, kiedy po tym okresie te same dni tygodnia znowu przypadać będą na jednakowe dni miesiąca⁹. Sposób wykorzystania tego systemu polegał na tym, iż wszystkie 365 dni w roku zostały oznaczone literami A — G (tyle ile posiada dni tydzień), powtarzając ten cykl tyle razy, ile potrzeba było, aby oznaczyć wszystkie dni w roku. Układ liter dla wszystkich lat cyklu jest taki sam, tzn. że wszystkie dni w roku posiadają zawsze te same literyienne. Oznaczanie dni tygodnia odbywało się w ten sposób, iż ta litera na którą wypadła pierwsza niedziela roku otrzymywała nazwę litery niedzielnej i od niej liczono dni tygodnia. W roku przestępnym, przy oznaczaniu dni tygodnia tym sposobem posiadamy dwie litery niedziel, powstałe na skutek oznaczenia jedną literą dwu dni 24 i 25 lutego (dzień 25 II był dniem przestępnym). Np. dla r. 1368 literami niedziel są BA — litera B obowiązuje od 1 stycznia do 24 lutego, zaś litera A od 25 lutego do końca roku. O tym jak wielką rolę przywiązywano do zapamiętania literyiennej, świadczy wiersz mnemotechniczny kalendarza z r. 1253, którego wyrazy zamieszczone obok nazw poszczególnych miesiący miały za cel łatwiejsze odszukanie literiennej, przypadających na pierwsze dni miesiący. Wyrazy te dają się ułożyć w dwuwiersz:

⁸ Nazwy miesiący w nawiasach podajemy za Grotfendem, jw. s. 125 n.

⁹ *Chronologia polska*. Praca zbiorowa. Red. B. Włodarski. Warszawa 1957 s. 103 i nn.

Altitonans dominus divina gerens bonus extat
 Gratuito celi fert aurea dona fideli.¹⁰

Pierwsze litery poszczególnych wyrazów są literami pierwszych dni miesiący i tak przypada:

1 I	Litera A	1 V	Litera B	1 IX	Litera F
1 II	„ D	1 VI	„ E	1 X	„ A
1 III	„ D	1 VII	„ G	1 XI	„ D
1 IV	„ G	1 IX	„ C	1 XII	„ F

Ponieważ żaden miesiąc z wyjątkiem lutego nie ma pełnej liczby tygodni, każdy więc (z wyjątkiem marca, który po liczącym 28 dni lutym ma zawsze literę dzienną równą lutemu), zaczyna się od innej litery. Analizując ten dwuwiersz mnemotechniczny, daje się zauważyć pewne jego cechy, które miały ułatwić jego zapamiętanie. Tak więc zapewne w tym celu zapisany został w formie heksametru, na co wskazuje cezura po trzeciej półstopie oraz zakończenia katalektyczne na wzór heksametru daktylicznego: gerens — bonus i dona — fideli. Nadto w obydwu wierszach heksametru został użyty rym leoniński: dominus — bonus oraz celi — fideli, który łączył cezurę po trzeciej półstopie z końcem heksametru. Wiersz jako heksametr przedstawia się następująco:

Altitonans dominus // divina gerens bonus
 Extat gratuito celi // fert aurea dona fideli.

Kolejnym elementem, powtarzającym się we wszystkich kalendarzach jest oznaczanie dnia w miesiącu. Przeważa tu dość wyraźnie jeden typ oznaczania. Jest nim rachuba dnia za pomocą kalend, non, i idów. Posiadał on przewagę nad pozostałymi i był zawsze umieszczany przy każdym miesiącu między literą niedzieli a kalendarzem liturgicznym. Obok niego występuje w kalendarzu mszału z r. 1532 także dzisiejszy sposób datowania, czyli liczenie dni bieżących w miesiącu. Nowy system oznaczania dnia w tym kalendarzu stał się ze swych względów praktycznych bardzo wygodny i popularny. Świadczyć może o tym zamieszczenie go przed wszystkimi elementami chronologicznymi kalendarza. Dopiero po-

¹⁰ Bielowski w swoim wydaniu *Kalendarza krakowskiego*, jw. t. 2 s. 906-946, nie dostrzegł istoty tego dwuwiersza i podaje go w nieco zniekształconej formie: Dominus. Yathen. divina. gerens. bonus. extat. gratuito. celi Fert. aurea. dona. fideli.

Błąd ten został dostrzeżony przez Bruchnalskiego, który w: *Calendarii Cracoviensis. Notae historicae ad annorum dierumque ordinem redacte*, jw. t. 6 s. 647, przedstawił poprawnie budowę tego dwuwiersza, jednocześnie wskazał na błędy jakie popełnił Bielowski przy jego rekonstrukcji.

tem idzie za nim, stawiana na pierwszym miejscu w reszcie kalendarzy liczba złota wiecznego kalendarza juliańskiego, litera niedzieli i w końcu system oznaczania według kalendarza rzymskiego.

Kolejnym, najważniejszym elementem chronologicznym wszystkich kalendarzy jest kalendarz liturgiczny. Zawiera on w swojej budowie wyłącznie święta stałe, przypadające zawsze na ten sam dzień roku. Wśród tych świąt można wyróżnić dwie grupy: święta uroczyste (*festum fori*), obowiązujące tak wiernych, jak i Kościół oznaczone kolorem czerwonym i święta obchodzone wyłącznie w kościele oznaczone w kalendarzu kolorem czarnym. Kalendarz ten był w użyciu wyłącznie w Krakowie i diecezji krakowskiej, na co wskazuje występowanie w nim wielu krakowskich świąt, wśród nich: Stanisława (8 V i 27 IX), Wacława i Floriana, które posiadały ryt świąt uroczystych.

Obok podziału roku na miesiące, występuje w najpóźniejszych kalendarzach (kalendarze mszałów 1532 i 1545) podział roku według znaków zodiaku, które obok nazwy łacińskiej mają dopisane znaki pochodzenia tachygraficznego, określające graficznie dany znak zodiaku, termin wejścia Słońca do nowej konstelacji gwiazdnej. Tak więc są to daty:

10 I	Sol in Aquario	13 VII	Sol in Leone
8 II	„ Piscibus	13 VIII	„ Virge
10 III	„ Ariete	13 IX	„ Libra
10 IV	„ Tauro	13 X	„ Scorpione
11 V	„ Geminis	12 XI	„ Sagitta
12 VI	„ Cancaro	12 XII	„ Capricorno

Terminy wejścia Słońca w nowy znak zodiaku przypadają tu między 8 a 13 dniem każdego miesiąca, co jest zgodne z astronomicznym wejściem Słońca do nowego układu gwiazdowego¹¹. Okres pomiędzy poszczególnymi znakami zodiaku był w kalendarzu mszału z r. 1532 oznaczony kolejnymi liczbami 1 — 29, które znajdują się w kalendarzu po kalendarzu rzymskim, a przed cyzjojanem.

Obok tych podziałów roku tenże kalendarz zawiera także podział roku na miesiące księżycowe. Do tego celu zostało użytych 23 kolejnych liter alfabetu oraz 4 znaki abrewiacyjne: et, que, con, tur, co w sumie daje 27 znaków, czyli tyle ile dni wynosi miesiąc sydereczny, odpowiadający jednemu obrotowi księżyca dokoła Ziemi, który trwa 27 dni.

Obok powyższych elementów chronologicznych, zawartych w liturgicznych kalendarzach krakowskich występuje kalendarz charakterystyczny wyłącznie dla kodeksów krakowskich, tzw. cyzjojan, gdzie każdy dzień roku oznaczony był jedną sylabą¹². Budowa tego kalendarza oparta zo-

¹¹ *Chronologia polska* s. 75, przyp. 173.

¹² Zob. H. Wąsowicz, *Łaciński cyzjojan krakowski*. W: *Materiały do dziejów społeczno-religijnych w Polsce*. Lublin 1974 s. 5-20.

stała na kalendarzu liturgicznym krakowskim zamieszczanym w kalendarzach mszalnych. Układ poszczególnych zgłosek w dwuwierszu przedstawiał się w ten sposób, że początkowe zgłoski nazw świąt zajmowały w nim miejsce odpowiadające dniom miesiąca w którym dane święto obchodzono w kalendarzu liturgicznym, np. w grudniu sylaba „Bar”, oznaczająca 4 dzień tego miesiąca, była po: „De-cem-ber”, czyli odpowiadała kalendarzowi liturgicznemu, gdzie w dniu tym było obchodzone w liturgii święto św. Barbary. W związku z tym, że nie wszystkie dni kalendarza kościelnego posiadały swych świętych, miejsca „puste” tego kalendarza w czyszojanie zostały „wypełnione” wyrazami wiązającymi, np. w grudniu „De-cem-ber Bar-ba Ni-co Con-cep et al-ma Lu-ci-a”, gdzie sylaby „et al-ma” łączą odległe od siebie dni w które przypadają święta, czyli dni 8 i 13 tego miesiąca.

Jak widać z przedstawionych tu elementów kalendarzy krakowskich wykazywały one pewien rozwój. Podyktowany był on prawdopodobnie względami praktycznymi, mającymi na celu precyzyjniejsze i mniej zawiłe oznaczanie dnia. Zaczynają pojawiać się w kalendarzach późniejszych elementy nowe, bardziej komunikatywne, jak polskie nazwy miesięcy, czy kolejne oznaczanie dni miesiąca, które mogą świadczyć, iż kalendarz astronomiczny przestaje być używany wyłącznie przez wąski krąg ludzi znających komputystykę średniowieczną, ale trafia także do warstw szerszych.

ELEMENTS CHRONOLOGIQUES DES CALENDRIERS CRACOVIENSIS
DEPUIS LE XIIIe JUSQ'À LA MOITIE DU XVIe SIECLE

R é s u m é

L'article étudie la structure toute particulière des calendriers du diocèse de Cracovie destinés aux fins liturgiques et qui viennent du code de 1253 ainsi que des missels du diocèse (5 manuscrits, 11 éditions imprimées); ils dateut de la période comprise entre le début du XV-e et les années suivant).

Tous les calendriers qui nous intéressent ici ont été conçus comme calendriers perpétuels. Etant donné la fonction qui leur incombait de définir les dates des fêtes stables et mobiles dans l'année liturgique, ils mettaient particulièrement en relief le calendrier liturgique, c'est-à-dire les fêtes et les noms des saints célébrés par l'Eglise. En tant que perpétuels, ces calendriers omettaient les éléments tels que: noms des jours de la semaine et fêtes mobiles, tout en ajoutant d'autres qui facilitaient l'utilisation du calendrier; ainsi p.ex. la lettre du jour qui, dans le calendrier de 1253, était accompagnée pour plus de mémoire du vers mnémotechnique. A côté des noms latins des mois, le calendrier de 1253 mentionnait des noms slaves et le calendrier de 1532 des noms polonais. Dans le calendrier de 1532, le calcul à l'aide des calendes, ides et nones, a été remplacé par le tableau des jours se succédant le mois. Toutes ces innovations avaient pour but de rendre le calendrier davantage communicatif; à cette époque, il commence en effet à dépasser le cercle restreint d'usagers pour se répandre parmi la société cracovienne.